

TELLÂFER TÜRKÇESİ ÜZERİNE

SADETTİN BULUÇ

Tellâfer (Tell-‘Afar) veya yerli halkın deyişi ile Tılfar, Musul’un batıya düşen bir ilçesi olup, Sincar Dağlarına yakındır. İlçenin Türk nüfusu 60.000 kadardır; bucak ve köyleriyle birlikte 90.000’i bulur¹. Tellâfer’in başlıca köyleri: Ağ-buğa, Kızıl-kuyyu, Ciheşler-tösmüğü, Arpa-tepe, Azzo-tepəsi, Mal-viren, Harala, Cubara, Kızıl-tar, Çetiyliler-tarri, Harna, Turmu, Cegen-ğarâbı, Mağallebiye, Şeh-İbrâhim, Sanbar’dır. Bugün Tellâfer’in bir bucağı ve avlak bir yer olarak tanınan Avkenni (< Av-kendi)’nin eski köy adı Degirmenciktir.

Tellâfer yöresinde büyük küçük bir takım Arap boyları yaşar. Tellâferliler güneydeki Şammar uruğu ile iyi geçinmez ve toprak yüzünden sık sık ka-pışirlar.

Eski bir Türk bölgesi olan Tellâfer, Musul ile birlikte, daha XI. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklular’a bağlı idi. Sonradan bu yerlerde XII. yüzyılda Atabegler, XIII. yüzyılda İlhanlılar, XIV. yüzyılda Celâyirliiler egemen olmuştur. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Timur, Anadolu’ya buradan geçmişti. Bunun bir anısı olarak Tellâfer’in güneyinde bulunan bir Timur-yolu’ndan bile söz edilir. 1534’te Bağdad’ı ele geçiren Kanunî Sultan Süleyman ve ondan yüz-yıl kadar sonra, 1638’de burayı İranlılar’dan geri alan IV. Murat savaş dönüşü bir kısım askerini Tellâfer bölgesine yerleştirmişti. İşte bunların torunları Alay-begli diye anılırlar. Yukarıda adları geçen Cubara, Harala köyleri bunlarındır. Yine IV. Murat zamanında Tellâfer’e yerleşmiş olan, Kayserili süvari yüzbaşısı bir Himmet Ağa veya Himmet Dede’den söz edilir. Onun torunları Himmetliler diye tanınmış olup Tellâfer’in Hasan-köyü mahallesinde otururlar; Sanbar köyü bunlarındır. II. Sultan Mahmud 1826’da Yeniçerileri ortadan kaldırıncâ bunlardan küçük bir topluluk kaçıp Tellâfer’e sığınır. Bunun

¹ Bundan 60 yıl kadar önce yayımlanmış olan h. 1330 (1911 / 1912) tarihli *Musul Vilâyeti Salnâmesi* (s. 22 v.d.)’ne göre, ahâlisi tamamıyla Türk olan Tellâfer, Musul’a bağlı Sincar ilçesi-nin bir bucağı idi. Burada 1500 kadar ev vardı. Yüksek bir tepe üzerinde kurulu ve daha o zaman yıkık olan kalede ancak hükûmet konağı ile birkaç ev bulunmaktaydı.

dışında, türlü vesilelerle Anadolu'nun güney ve doğusundan gelerek buraya yerleşen aileler de vardır. Nitekim Tellâfer'de tanınmış olan Pir-Nadarlar XIX. yüzyılın başlarında Diyarbakır'dan buraya göçmüştür. Bugün Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Tarih Doçenti Dr. Yâsin Abdülkerim bu ailedendir. Ondan aldığım bilgiye göre, Tellâfer'deki Türk halkı, eskiden oturdukları yerlere nazaran ikiye ayrılır: 1. Doğrudan doğruya kalede yaşayan *yuhâri-hâhî* 'yukarı halkı'; 2. Kalenin aşağısında oturan *aşak-kalâhî* 'aşağı kaleli'. Kale halkı aşağıda oturanlara *Māvillî* 'Mavili' der, bunlar da kale ahalisine *Sārillî* 'Sarılı' adını verirler. Bu iki adın Türkmen boylarından geldiği açıktır. *Māvillî*'lar daha çok şii-bektaşî, *Sārillî*'lar ise sünnî-hanefîdirler. Kalede oturan bir kısım halkın daha 1830 tarihlerinde aşağıya inmesiyle üç mahalle kurulmuştur: Kale mahallesi, Saray mahallesi, Hasan-köyü mahallesi. Tellâfer Türkleri 1920'de İngilizlere karşı ayaklanmıştı. Bundan dolayı kalede yaşayan halk aşağıya inmeye mecbur tutuldu.

Kalede bugün ancak hükûmet daireleriyle birkaç memur evi vardır. Irak'ta bulunduğum sırada Tellâfer ağzını incelerken bana çok yardım eden, aşağı kaleli Muhsin Sulo'nun anlattığına bakılırsa, orada iki büyük aile vardır: 1- *Sâlih-evliler* 'Sâlih-evliler'; 2- *Receptiler*. Birincisinde *Sulohî*, *İskenderri* 'İskenderli', *Hânımlı*, *Allah-vêrdili* aileleri, ikincisinde ise *Kocâlî*, *Zeynelî*, *Seminî* 'Seminli', *İbeytli* aileleri tanınmıştır. Yukarıda adları geçen Sâlih-evliler ile Receptiler, *Mırâçhî* 'Maraşlı' diye anılırlar.

Bugüne değin araştırılmamış olan Irak Türk ağzlarından biri de Tellâfer Türkçesidir. Burada, köyler bir yana, eskiden yukarı kalede yaşamış olan halkla aşağı kaledekilerin ağzlarında bile bir takım ayrılıklar bulunur. Yukarıda adı geçen *Musul Vilâyeti Salnâmesi* (s. 224) ile, Tellâfer'in tarihi üzerine yazılmış arapça bir eserde¹, Tellâfer Türkçesinin Çağataycaya benzediği öne sürülmüştür. Ancak bunun gerçekte bir ilgisi yoktur. Tersine olarak, Tellâfer ağzı Türk dilinin güney-batı kolundan olup genellikle Azeri karakterini taşır. Bâzi yönleri ile de Anadolu'nun Urfa, Diyarbakır, Kars, Van ağzlarına yaklaşır. Yukarıda adı geçen Tellâferli Muhsin Sulo'nun dediğine göre, Tellâfer ile yöresinde konuşulan Türkçe, az çok bir bütün teşkil eder. Musul'un kuzeyinde Karakoyun, Reşitli, Kazı, Yukarı ve Aşağı Sırhan, Sellemiye köyleri ile Musul'un içinde, 20.000 Türk topluluğunun barındığı Yunus Peyğamber'de konuşulan Türkçe, Tellâfer'dekine göre biraz değişiktir. Yukarıda adları geçen

¹ Muhammed Yunus 'Abd Allâh Vahhâb, *Târîh Talla' far*, Musul, 1967, I, s. 112.

yerlerin ağızları kendi aralarında birleşirler. Ayrıca Musul yöresinde yaşayan Gökçeliler'in ağızı da bu kola girer.

I. ÜNLÜLER

Tellâfer ağızında kalın ve ince sırada bulunan 8 ünlüden başka, bir kapalı *a* (= *â*) ve genellikle açık, yayvan söylenen *e* yanında bir de kapalı *e* (= *ê*) vardır. Ayrıca *u* ile *ü* arasında bir *û* sesi bulunur. Söz içinde bâzı uzun ünlü-
re karşılık kısa ünlüler de geçer. Bunlardan kısa *i* (= *î*) hemen hemen kapalı *e*'ye benzer. Kısa *u* (= *û*) ise boğuk *ı* gibi duyulur. Kapalı *a* ilk kesitte¹ bulunur: : *âhlan* 'sığ dere', *ķâtma* 'iplik', *ķâya*, *ķâymaķ* 'kaymak', *yâvaş*, *dâh* 'dahi, de' gibi.

Irak Türkçesinde yaygın olduğu üzere, Tellâfer ağızında da ünlüler yer yer uzun olarak söylenir: *âd*, *ôd*, 'ateş', *âyı*, *ķôç*, *bâlih*, *ôdın* 'odun', *ķônşı* 'komşu', *ķêvirmeh* 'çevirmek', *ôhımaķ* 'okumak', *gêlir*, *âldı* gibi. Ayrıca sözcüğe bâzı yapım veya çekim eklerinin getirilmesi ile, başka kesitlerde de ünlü uzaması olur: *atânın* 'babanın', *ķardâşı*, *ķurm* 'ağacı', *dünyêlih* 'dünyalık', *pişmênnih* 'pişmanlık', *sıgatlâdı* 'çemredi, sıvadı', *gügermêdi* 'gövermedi, yeşermedi' gibi. Bu örneklerde ünlü uzamasının sonndan bir önceki kesitte olduğu göze çarpmaktadır.

Ünlü Uyumu

Tellâfer ağızında kalınlık-incelik bakımından genellikle ünlü uyumu vardır. Ancak *inan-* < *inan-* ve başta *y*'siz olarak geçen *imşah* < *yumuşak*, *ilan* < *yılan*, *iva* < *yuva*, *iraķ* < *irak* ~ *yırak* sözcükleri ile, ilk kesit ünlüsü düzleşmiş olan *ifah* < *ufak* sözcüğünde kalınlık-incelik uyumu yoktur. Yapım ve çekim eklerinde kalınlık-incelik uyumuna aşağıda değineceğiz.

Tellâfer ağızında yer yer sözcükte ve ayrıca bâzı yapım eklerinde düzlük-yuvarlaklık yönünden ünlü uyumu bulunmaz. Ağız bu özellikleri ile, kimi yerde eski Anadolu Türkçesi niteliğini taşır. Düzlük-yuvarlaklık uyumu olmayan sözcükler için şu örnekleri verebiliriz: *âģu* 'zehir', *âģuz* 'doğurmuş hayvanın ilk sütü', *dêgöl* ~ *dêgü* 'değil', *ôhı-* 'oku-', *ķônşı* 'komşu', *dôli* 'dolu', *ķôti* 'kötü', *toppih* < *topık* 'topuk', *tôsnih* 'tepecik', *âcuh* < *açuk* 'açık', *aşşuh* < *aşuk* 'aşık', *ârtuh* < *artuk* 'artık, fazla, üstün', *yâstuh* < *yastuk* 'yastık', *ķaşşuh* < *ķaşuk* 'kaşık', *ķôhi* < *koku* 'koku', *bôyin* < *boyın* ~ *boyun*, *ķôyin* < *koyın* ~ *koyun* gibi.

¹ Kesit, hece yerine kullanılmıştır.

Ünlü Değişmeleri

Tellâfer ağzında geçen başlıca ünlü değişmeleri şunlardır:

e - é : *év* < *ev*, *dève* < *deve*, *çēvir-* < *çevir-*, *sēv-* < *sev-*, *éyle-* ~ *ēle-* < *eyle-*.

e - i : *išek* < *eşek*.

i - e, é : *en-* < *in-*, *der-* < *dir-*, *ekkiz* < *ikiz*, *ēl* < *il*, *bēş* < *biş* 'beş', *yēr* < *yir* 'yer', *gēt-* < *güt-*, *vēr-* < *vir-* 'ver-', *dēy-* < *di-* 'de-'.

o - u : *buğa* < *boğa*, *un* < *on*, *ūğır* < *oğur*, *una* < *ona*, *unnar* < *onlar*, *buz-* < *boz-*.

ö - ü : *çürek* < *çörek* 'ekmek', *büyük* ~ *būk* < *böyük*, *güger-* < *göger-* 'göger-', *göver-*, *yeşer-*'.

u - o : *tōzaḥ* < *tuzak*.

Tellâfer ağzında gelişmiş olan yuvarlaklaşmaya *b, m* gibi dudak ünsüzleri ile düz ünlüden önce veya sonra gelen yuvarlak ünlüler yol açar. Bu arada şu değişiklikler olur:

a - u : *buba* < *baba*, *soyru* < *soyra* 'sonra', *ḥum* < *ḥumu* < *kamu* 'bütün, hep'.

ı - u : *būğ* < *bıyık*.

i - ü : *büşük* < *bişük* '-meyva için- olgun', *kümü* < *kimi* 'gibi'; *diz* sözcüğü de bu ağızda yuvarlak ünlü ile *düz*'dür.

Söz içinde dudak benzeşmesi bakımından yuvarlak ünlülerin etkileri için şu örnekler verilebilir: *Buğduy'* < *buğduyu* < *buğdayı*, *büdüremeḥ* ~ *büdremeḥ*'ten: *büdrüyü* < *büdryi* 'çarpıyor, tökezliyor' gibi.

Tellâfer ağzındaki düzleşmelere gelince:

o - a : *sāvuh* < *soğuk*.

o - ı : *buğaz* < *buğaz* < *boğaz*; burada düzleşme kısa *u* yoluyla olmuştur.

ö - e, é : *ekkiz* < *öküz*, *yēri-* < *yöri-* 'yürü-'; *öy* diftongunda *y*'nin düşmesiyle: *éle* < *öyle*, *béle* < *böyle*, *séleş-* < *söyles-* 'konuş-'.

ö, ü - i : *ekkiz* < *öküz*, *şıpır-* < *süpür-*, *şıpırge* < *süpürge*, *tırpi* < *türpü* < *törpi* ~ *törpü*. Burada düzleşme, kısa *ü* yoluyla ortaya çıkmış görünmektedir.

u - ı, : *bı* < *bü*, *mırta* < *yumurta*, *mırtla-* < *yumurtla-*, *dırna* < *durna* 'turna', *burğu* < *buğrı* 'burgu' *bılaḥ* < *bulak* 'kaynak, pınar', *vir-* < *vür-*, *oğul* < *oğul*, *ūğır* < *oğur*, *doḥkız* < *dokuz*, *döyüz* < *doñuz* 'domuz', *yöğürt* < *yoğurt*.

ü - i : *gümüş* < *gümüş*, *kōmır* < *kōmür*, *sümik* < *süñük* 'kemik', *kōppik* < *kōpük*, *hōrik* < *örük*, 'saç örüğü', *bōlik* < *bölük*, *ōgit* < *ögüt* 'ögüt', *ōlim* < *ölüm*, *kōřik* < *köküs* 'göğüs'.

Yabancı Sözcüklerde Ünlü Uyumu

Tellâfer ağzında geçen yabancı sözcükler üzerinde ayrıca durulmaya değer. Bu ağız kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından yabancı sözcükleri genellikle uyuma sokmuştur. Arapça ve Farsça sözcüklerde geçen uzun *a*, *u* yer yer saklanmış, bu ünlülerin kısıları ise *e*, *ü* olmuştur. Bununla birlikte baştan veya sondan ünlü benzeřmeleriyle birtakım deęişiklikler olduğunu da belirtmek gerekir. Bu arada ünsüz deęişiklikleri ve ünsüz üremeleri de olmuştur. Arapça sözcüklerde: 'elem < 'ālem, 'edet < 'ādet, 'akbat < 'ākibet, elet < ālet, bala < belā, cāmıř < cāmūs, cem'et < cemā'at, dūnye < dūnyā, ğeyr < ğayr, ğerib < ğarīb, ezen < ezān, heddēdi < haddādi, 'alac < 'ilāc, kēbil < kabūl, kıyamāt < kiyāmet, ne'let < la'net, me'līm < ma'lūm, mercen < mercān, musurman < muslimān heyet < hayāt, fiyet < fi'āt, fursant < furřat, ruřsant < ruřřat, laban < vebāl, rüh < rūh, zil < zūll, zerer < zarar, Hesen < Hasan, sebbeh < řabāh, se'et < sā'at.

Farsça sözcüklerde : asant < āsān, bada < bāde, çara < çāre, dermen < dermān, darya < deryā, gümen < gümān, kerven < kervān, namart < nāmerd, peęember < peyĝāmer, piřmen < peřimān.

II. ÜNSÜZLER

Tellâfer ağzında *ha* (*h*) ve *ayın* sesleri, Arapçaya yakın olarak gırtlaktan söylenir. *Hesen* < *Hasan*, *sebbeh* < *řabāh*, *se'et* < *sā'at*, *cem'et* < *cemā'at* gibi. Sözcük başında *k*'nin söylenişi de gırtlaktandır. Çift dudak ünsüzü olan *v*'nin, yine Arapçadaki gibi, belirgin bir söylenişi vardır. Bu ağızda önemli olan bir başka özellik de, dil-diş ünsüzleri olan *l* *t*'nin kalın ünlülü sözcüklerde geriden söylenmeleridir. Başka bir deyişle, bu iki ses, önden ve geriden söylenişleri ile, ince ve kalın olmak üzere, iki biçimde bulunurlar: *el*, *dil* ve *yol*, *kol*; *et*, *it* ve *mirça*, *toy* v.b. gibi.

Ünsüz Değişmeleri

Tellâfer ağzında geçen başlıca ünsüz değişmeleri şunlardır:

b - m : *men* < *ben*, *min-* < *bin-*, *mınnar* < *bunlar*; fakat *bı* ~ *bü* 'bu'.

b - p : *barmağ* 'parmak', *bire* 'pire', *biş-*, 'piş-', *olgunlaş-*, fakat *piçah* < *bıçak*.

b - v : *var* < *bar*, *var-* < *bar-*, *vēr-* < *bir-* ‘ver’.

k - h : Sözcük içinde ve sonunda *k* hemen daima *h* olarak geçer: *oh* < *ok*, *uṣah* < *uṣak*, ‘çocuk’, *āyah* < *ayak*, *aḥmah* < *akmak*, *yihmah* < *yıkmak*, *korhmah* < *korkmak*.

k - ğ : *ağ* < *ak*, *bayğuş* < *baykuş*. Sözcük sonunda *h* sesi, ünlü ile başlayan bir ekle iki ünlü arasında kalırsa sadalaştır: *āyāğa*, *ōhūmāği* gibi. Ayrıca söz içinde iki ünlü arasına düşen *k*’nin cümle fonetiği (sandhi) ile sadalaştığı görülür: *āçuğ* ol- ‘açık ol-’, *ḥulağ* asmā- dinleme-, önemseme- gibi.

k - g : Tellâfer ağzında sözcük başında *k*, genellikle *g* olmuştur: *göz* < *köz*, *gör-* < *kör-* ve bu arada *gendi* < *kendü*, *gişi* < *kişi* gibi. Ancak bir Azeri özelliği ile sadasız olarak geçen, belirli sayıda sözcükler de vardır: *köynek* ‘gömlük’, *kölge* ‘gölge’, *kōşik* ‘göğüs’, *kōç-* ‘göç-’. Sözcük sonunda *k*, ünlü ile başlayan bir ekle iki vokal arasında bulununca sadalaştır: *göge* ‘göge’, *ürēği* ‘yüreği’ gibi.

ñ - g - ng - y - n : Tellâfer ağzında genizden *n* dört biçimde bulunur:

1. *g* olarak : *ög* < *öñ* ‘ön’.

2. *ng* olarak : *yengi* < *yañı* ‘yeni’, *yüng* < *yüñ* ‘yün’.

3. *y* olarak : Tellâfer ağzının başlıca özelliklerinden biri, doğrudan doğruya sözcük içinde veya bâzı eklerde *ñ*’nin *y* olmasıdır: *tâyırı* < *tañırı*, *bey* < *meñ* ‘-vücuttaki- ben’, *çeyye* < *çeñe*, *dōyuz* < *doñuz* ‘domuz’, *doy-* < *doñ-*, *ayla-* < *añla-*, *diyle-* < *diñle-* gibi. Ancak bu arada *göñül* sözcüğü, *ñ* yerine *v* ile, *gévîl* olarak geçmektedir. Eklerde *ñ*’nin *y* olmasına gelince: 1. *sēniy* < *seniñ*, *siziy* < *siziñ*, *miye* < *baña*, *siye* < *saña*. 2. Teklik ve çokluk ikinci şahıs iyelik eklerinde: *kōly* < *koluñ*, *ēliyiz* < *eliñiz*. 3. Bâzı fiil çekimlerinde teklik ve çokluk ikinci şahıs eklerinde: *āldiy* < *aldıñ*, *āldıyız* < *aldıñız*, *versey* < *virseñ*, *gétseyiz* < *gitseñiz*, *gēliy!* < *geliñ!* gibi.

4. Bunun dışında *ñ* sesi *n* olarak bulunur: *bin* < *biñ*, *önün* < *onuñ*, *una* < *oña*.

t - d : Burada sadalı ve sadasız sözcükler yan yana geçmektedir: *daş* < *taş*, *duz* < *tuz*, *davşan* < *tavşan*, *dad-* < *tat-*, *dara-* < *tara-*. Buna karşılık sadasız olarak: *tiken* ‘diken’, *tik-* ‘dik-’, *tök-* ‘dök-’ gibi.

Başta *h* türemesi: *hörde* < *ördek*, *höllik* < *öllük* ‘bir tür toprak’, *hör-* < *ör-*, *hōrik* < *örük* ‘saç örgüsü’, *hürk-* < *ürk-*, *halav* < *alav* ‘alev’, *heger* < *eger*.

Başta *y*’li ve *y*’siz olarak geçen sözcükler: *yil* < *yl*, *yır* ‘türkü’, *yırra-* < *yırla-* ‘türkü çağır-’, *yığla-* ~ *ağla-*; buna karşılık *y*’siz olarak: *uca* < *yuca* ‘yüce’, *igit* < *yigit*, *ilan* < *yılan*, *ıldırım* < *yıldırım*, *imşah* <

yumuşak, *iva* < *yuva*, *ılduz* < *yulduz* 'yıldız', *ürek* < *yürek*, *üskek* < *yüksek*, *üz* < *yüz* 'çehre', *ud-* < *yut-*.

r ile başlayan bâzı yabancı sözcüklerin başında, yerine göre, *a* veya *u* bulunur: *aramazan* < ar. *ramazân*, *urum* < ar. *rûm*.

Ünsüz Benzeşmeleri

Tellâfer ağzında ünsüz benzeşmesi ilerlemiş durumdadır. Başlıcaları:

-ls- > *-ss-* : *össin* < *olsun*.

-nd- > *-nn-* : *içinnen* < *içinden*, *mınnan* < *bundan*.

-nl- > *-nn-* : *unnuh* < *onluk*, *unnar* < *onlar*.

-pm- > *-mm-* : *temme* < *tepme* 'tekme', *tammaca* < *tapmaca* 'bulmaca, bilmece', *kâçımış* < *kaçıpmış* 'kaçmış', *kömmiş* < *köpmiş* 'şişmiş, kabarmış, olgun'.

-rl- > *-rr-* : *darrıh* < *darlık*, *kirri* < *kirli*, *yırra-* < *yurla-*.

-rl- > *-ll-* : *koynalla* < *koyarlar* 'korlar', *diyelle* < *diyerler* 'derler'.

-tç- > *-çç-* : *çüççü* < *çiftçi*.

-zs- > *-ss-* : *öhımassız* < *okımazsız* 'okumazsınız'.

Ünsüz ve Kesit Düşmesi

Tellâfer ağzında sözcük veya eklerde ünsüz düşmesi olur: *buğda* < *buğday*, *kağ-* < *kalk-*, *kâ!* < *kalk!*, *hağ* < ar. *halk*, *valla* < ar. *vallâh*. Eklerde: bildirme eki ile bâzı fiil çekimlerinde çokluk ekinin sonundaki *r* düşer: *kızdı* > *kızdır*, *uşâhtı* < *uşaktır* 'çocuktur', *gēlîptü* < *geliptir* 'gelmiştir', *âlilla* < *alırlar*, *diyelle* < *diyerler* 'derler' gibi.

Kesit düşmesi: *mırta* < *yumurta*, *mırtla-* < *yumurtla-*, *būk* < *böyük* ~ *büyük*, *büğ* < *bıyğ* 'bıyık'.

Ünsüz İkileşmesi

Daha çok sözcük başında açık kesitin, kendinden sonra gelen kesitteki ünsüzü almak suretiyle kapalı duruma girmesidir. Tellâfer ağzı bu bakımdan zengindir: *aşşuh* < *aşuk*, *topph* < *topuk* 'topuk', *çeyye* < *çeñe*, *kuyyu* < *kuyu*, *köppek* < *köpek*, *ekkiz* < *öküz*, *pissik* < *pisik* 'kedi', *çisse* < *çise* 'çiğ' *ikki* < *iki*, *sekkiz* < *sekiz*, *dokhız* < *dokuz* v.b. İkinci kesitte: *dëveççi* < *deveçi*. Yabancı sözcüklerde: *'eyyip* < ar. *'ayb*, *heppis* < ar. *habs*, *esses* < ar. *esâs*, *neşşirren-* < ar. t. *neşirren-* 'yayıl-', *intişar et-*, *sebbeğ* < ar. *şabâh*, *havaddan* < ar. t. *havâdan*.

Orta Kesit Ünlüsünün Düşmesi

Tellâfer ağzında sık sık geçer: *kâp'ı* < *kapıyı*, *dêr'ı* < *dereyi*, *hâr'ı* < *harayı* 'nereyi, nereye' *kôh'sı* < *koşusu*, 'kokusu' *yûh'sı* < *yuhusı* 'uykusu' *hum'sı* < *humusu* < *kamusu* 'hepsi', *hum'muz* 'hepimiz' *ikkis'ni* < *ikisini*, *ôz'ni* < *özini* 'kendini', *ô'rım* < *oturım* 'oturayım', *ôğ'na ôğ'na* < *oğına oğına* 'dolaşa dolaşa, döne döne' gibi.

Bâzi Yapım ve Çekim Eklerinde Ünlü Uyumu

Burada Tellâfer ağzında geçen türlü yapım ve çekim ekleri üzerinde durmadan, daha çok ağzın özelliğini belirten, bâzi ünlü durumunu inceleyeceğiz.

-lı, -li, -lu, -lü ve *-sız, -siz, -suz, -süz* yapım ekleri geniş, yuvarlak ünlülü sözcüklerde düz ünlülü olarak, dar yuvarlak ünlülü sözcüklerde ise yuvarlak vokalle geçerler: *köllu, kölsüz, gözli, gözsiz*, buna karşılık: *bulutlu, üzli* 'utanmaz, pek yüzlü', *üssüz* 'utangaç'.

-lıh, -lik < *-lık* ve *-lik* ekleri yuvarlak ünlülü sözcüklerde de bulunur: *yôhlih* 'yokluk', *gôghih* 'sebze', *höllik* 'bir tür toprak'. Ancak dar yuvarlak ünlülü köklerde ekin ünlüsü yuvarlak olarak geçer: *düzlüh* 'düzlük', *günnüh* 'günlük' gibi. Yukarıdaki örneklere göre, geniş yuvarlak ünlülü sözcüklere getirilen yapım eklerinin ünlüleri, dudak benzeşmesi yönünden, uyumun dışında kalmakta, buna karşılık dar yuvarlak ünlülü sözcüklerde ise kökle ek arasındaki uyum gelişmiş bulunmaktadır.

-çı, -çi yapım eki sadasız ünsüzle ve daha çok düz ünlü ile geçer: *dëveççi* 'deveci', *yölçi* 'yolcu' gibi.

Bâzi fiil kiplerinin çokluk birinci şahıslarında da gerek incelik - kalınlık, gerekse düzlük - yuvarlaklık bakımından uyum yoktur: *gëliyüh* 'geliyoruz' *gellüh* 'geliriz', *vérdüh* 'verdik', *gëlibüh* 'gelmişiz', *vërmiyibüh* 'vermemişiz' gibi.

-düh < *-duk* partisip eki hemen daima kalın ve yuvarlak olarak geçmektedir: *gördühü* 'gördüğü', *istëdühüm* 'istediğim' gibi. Burada da ek, incelik ve düzlük bakımından uyum dışı kalmıştır.

Son olarak Tellâfer ağzından bir kısa hikâye dinleyelim:

Serçek¹

Diyelle²: bir kerez³ bir ādam dēydi⁴: valla⁵ men bu Musullu olduđu yerde me‘ešet ēlemenem⁶. Őğındı⁷; her yere gelende sōrdı, dēydi: burda Musullu vār, yōh? Dēydi: beli⁸ var. Terk ēylēdi ōr’yi⁹, gētti bir ğeyr¹⁰ beledi¹¹, sōrdı. Gene var dēydi. Soyra gēldi bir beledi, sōrdı. Dēydi: Valla burda yōhti¹² Musullu. Adam dēydi: valla men burda me‘ešet ēlerem, mēnim iŝim bu belette yēr¹³.

Bir gün bāşında bir tēnike¹⁴ yōğurt¹⁵, bir ķebirsannı¹⁶ kırāğınnan¹⁷ geĉende¹⁸ kıçı¹⁹ bir baş dāşına bŭdrŭyŭ²⁰, bāşınnan yōğurt tōkiliyi²¹. Sōrdı bir ora hāhınnan²², dēydi: bı ķebir kimindi²³? Valla, dēydi: bı²⁴ dāh²⁵ sēniy²⁶ kimi²⁷ bir ğerib ādāmıydı, ōldi, burda. Adam dōndi, dēydi: yŭz ne‘let ōssın²⁸ rŭhiye²⁹ Musullu! Ėle ķebirde dāh mennen³⁰ vāz geĉmēdiy³¹, ha³² miye³³ zerēriy³⁴ tohandı³⁵.

[Anlatan: Tilafārri M. Tāhır Dēveĉĉi].

1 Kısa hikāye; orahların deyişii ile: *serçek*, *yār’sı yalan*, *yār’sı gerçek*. Bu sözcük ‘hikāye, kıssa, mesel, destan, efsane’ anlamlarında Dođu Türkçesi ve bu arada Çağataycada da geĉer. Bunun *sürçek* biçimi de vardır. 2 derler. 3 kere. 4 dedi. 5 vallah. 6 yaşamam, geĉinmem. 7 dolaştı. 8 evet. 9 orayı. 10 gayrı, başka. 11 ŝehire. 12 yoktur. 13 yürür. 14 teneke. 15 yoğurt. 16 kabristan, mezarlık. 17 kenarından. 18 geĉerken. 19 ayağı. 20 ĉarpıyor, tōkezliyor. 21 dökŭlŭyor. 22 halkından. 23 kimindir. 24 bu. 25 dahi, da. 26 senin. 27 gibi. 28 lānet olsun. 29 rubuna. 30 benden. 31 geĉmedin. 32 işte. 33 bana. 34 zararın. 35 dokundu.